

## **“O‘ZBEK TILNING IZOHLI LUG‘ATI”DA IXTISOSLASHGAN VA SODDALASHGAN TIL BIRLIKLARINING IFODASI**

*Mavlonov Shavkat*

*Buxoro tuman 7-umumta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

### **ANNOTATSIYA**

*Til taraqqiyoti davomida ba'zi bir so'zlarning shakli va vazifasi o'zgaradi, takomillashadi. Mazkur maqola orqali “O'zbek tilining izohli lug'ati”da o'z aksini topgan ixtisoslashgan va soddalashgan til birliklarini atroflicha yoritishga harakat qilingan.*

**Kalit so'zlar:** *O'zbek tili lug'at qatlami, ixtisoslashish, soddalashish, so'z yasash usuli*

Manbalarda so'z yasashining leksik-semantik usuli bilan ko'p ma'noli so'zdan omonim so'zlar shakllanishi aytiladi. Mazkur usul bilan so'z vujudga kelishida ot va fe'llar yetakchilik qiladi. Masalan: oqim I, oqim II; kun I, kun II; ko'ch I, ko'ch II; gap I, gap II; to'y I, to'y II; yo'ldosh I yo'ldosh II va h.k.z. Leksik – semantik so'z yasash usuli bilan omonim so'zlar yuzaga kelar ekan, bunda ko'p manoli so'zlar bir ma'nosi, ya'ni oldingi semasiologik tizimdagi ma'nosidan asta sekin yiroqlashib, turg'un leksik birlik sifatida shakllanadi.

Ayrim o'rinlarda qayd etilishicha leksik – semantik so'z yasashining mezonlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

- 1) leksik ma'noning har xil semasiologik tizimiga o'tishi natijasida so'z ma'nosining dastlabki ma'nosidan uzoqlashish;
- 2) tan olingan yangi ma'noga mos konstruksiyada o'ziga xos shakliy xususiyatga ega bo'lish[3]

Umuman, soʻz turkumlarining tarixiy - genetik differensiyasining “boshlangʻich nuqtasi”, yaʼni ibtidoiy tilda qaysi soʻz turkumi birlamchi boʻlganligi haqida fanda yagona fikrga kelinmaganligi soʻz yasashning mazkur usuliga bir muncha soya soladi.

Haqiqatan ham, nutqimizda (umuman, turkiy tillarda) polisemantik soʻz asosida yuzaga kelgan (“urchib chiqqan”) oʻnlab birliklar borki, ularning birlamchi, bosh maʼnosini topish oʻta mushkul. Turkiy tillarda koʻch I va koʻch II, shish I va shish II, toʻy I va toʻy II, koʻk I va koʻk II va h.k. kabi nutqiy yaʼni kontekstdan tashqarida, bir paytning oʻzida ham narsalik, ham harakat tushunchasini ifodalovchi qator soʻzlar borki, birlamchi maʼnosini – qaysi biri qaysidan oʻsib chiqqanligini aniqlashning iloji yoʻq. [4]

Nutqimizdagi aksariyat turkiy (oʻzbekcha) soʻzlar kelib chiqishi (etimologiyasi)ga koʻra tarkiban va mazmuna yaxlitlik kasb etib bir butun maʼno ifodaga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu esa mazkur soʻzlarning qadimiyligi bilan belgilanadi. Til rivojining turli davrlarida soʻzshakllarning leksemaga oʻtishi faol kechgan. Natijada yuzlab soʻzlar aynan shu usul bilan yuzaga kelgan. Oʻzbek tilida “morfologik–sintaktik soʻz yasash” usuli “leksemalashish” termini ostida ham oʻrganiladi. Bu mantiqan toʻgʻri tasnif asosi boʻla oladi, chunki mazkur usul bevosita soʻzshaklning yoki birikma shaklning tarkib (shakl) va mazmun kasb etishi bilan bogʻliq hodisadir.

Soʻz yasashining bunday usul koʻrinishlari sifatida soddalanish, yaxlitlanish (ixtisoslanish), leksemalashish, atamalanish hodisasi kabilarni aytilish mumkin. Bu kabi terminlar va ular bilan bogʻliq nazariy qarashlar, asosan, XX asrning oxirigi oʻn yilliklarida yuzaga keldi [5], tadqiq va tasnif etila boshlandi.

Oʻzbek tili lugʻat qatlami , uning boyib borishi bilan bogʻliq nisbatan yangi tadqiqotlarda soʻz yasashga bevosita bogʻliq soddalashish(soʻzning morfem tuzilishida oʻzicha mustaqil boʻlgan morfemalarning oʻzaro birikib, yaʼni asos va qoʻshimchaning birikib, shaklan ajralmas butunlik kasb etishi [6] shuningdek, butunlay yangicha maʼno ifodalashi), yaxlitlanish (ideomatizatsiya yoki ixtisoslash-tarixan yasama boʻlgan leksema maʼnosining soʻz yoki shakl yasash qolipi maʼnosidan uzoqlashishi, uzulishi),

atamalashish (terminologizatsiya-ijtimoiy biror bir soʻzning fan atamasiga aylanishi), leksemalashish (leksikolizatsiya-tarixan soʻz birikmalari, gap qoliplari hosilasi boʻlgan birliklarda sintaktik aloqaning uzilishi natijasida turgʻun, tayyor birlikka aylanishi)ga yangi leksema hosil boʻlishining faol usullari tarzida baho beriladi.[2]. Umuman olganda ham shunday, masalan, *birdan, qizgʻish, qishloq, kungay, kunduzi, kurtak, yoʻrgʻa, yiring, qopqoq kunda, birga, yaqinda, odatda, toʻsatdan* (soddalashish), *uchuvchi, quruvchi, qiruvchi, ishchi, haydovchi, yigʻilish, qurilish ajralish, kechuv, oʻynash, ishlov, yetkazish, (ixtisoslashish) ayirish, kamayuvchi, koʻpaytuvchi, koʻpaytiruvchi, koʻpaytirish, koʻpayuvchi boʻlish, qoʻshish, aniqlovchi, aniqlanmish, toʻldiruvchi, hol, ega, kesim, izohlovchi* (atamalashish), *marmartosh, ohaktosh, taqirbosh mingboshi, ellikboshi, yuzboshi*, kabi yangicha soʻzlar oʻzbek tili lugʻat qatlamidan keyinchalik oʻrin olgan birliklar sanaladi. Yana bir dalil ahamiyatliki, bu kabi usullar bilan soʻz yasalişining affiksatsiya, kompozitsiya usulida soʻz yasalişini bilan bir safda qoʻyib boʻlmaydi, eng asosiysi, mazkur usullar nisbatan nafaol hisoblanadi.

Bugungi kunda soddalashish, tublalsish, yaxlitlashish kasb etgan va bu jarayonni boshidan kechirayotgan oʻzbekcha soʻzlar ham mazkur bobdan oʻrin oldi: *qizgʻish, qishloq, kungay, kunduzi, kurtak, yoʻrgʻa, yiring, qopqoq, kunda, birga, birdan, yaqinda, kechasi, toʻsatdan, zimdan, qoʻqqisdan, haqiqatdan, chamasi, aftidan, afsuski.*

Soʻz yasalişning “morfologik-sintaktik” usulida yangi soʻzlar vujudga kelishi bevosita turli grammatik shakllar bilan bogʻliq. Bunda maʼlum bir soʻzning yo asos shakli, yo qoʻshimcha shakli, yoki har ikkala shakl oʻz tabiatidan yiroqlashib (soʻz maʼnosi yoki affiks eskirib), bir butun holga kelishi (soddalanishi, yaxlitlanishi) nazarda tutiladi. Masalan, *silliq, qizgʻin, yurak, ichak, ipak, nari, beri, qishloq, ovloq, sargʻish, ilon, ildiz, uygʻon, uygʻot, uygʻoq, uygʻon, yupan, yupat hadik* (Bular soddalanishning birmuncha murakkab koʻrinishi sanaladi), *birdan, birga, olgʻa, oldin, oʻngga, yaqinda, chapga, ortga, toʻsatdan, qoʻqqisdan, zimdan,*(soddalanishning oddiy koʻrinishi) kabi oʻnlab hatto yuzlab soʻzlar mazkur usul natijasi, yaʼni hosilasi hisoblanadi.

Bugungi kunda soddalanish, tublashish, yaxlitlashish kasb etgan va bu jarayonni boshidan kechirayotgan o'zbecha so'zlar ham izohli lug'atdan o'rin olgan: *qizg'ish, qishloq, kungay, kunduzi, kurtak, yo'rg'a, yiring, qopqoq ..*

Tarkibida egalik, kelishik shakllari yaxlitlangan ayrim ravishlar, modal so'zlar ma'noli qismlarga ajralmaganligi bois lug'atdan joy olmagan: *kunda, birga, birdan, yaqinda, kechasi, kunduzi, to'satdan, zimdan, qo'qqisdan, haqiqatdan, chamasi, aftidan, afsuski...*

Xullas, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ixtisoslashgan, soddalanish so'zlar, xususan, yasama so'zlar ham uchraydi. Lug'atga mazkur so'zlarning ayrimlari ikki ma'no ostida (yangi asl shakldagi ifodaga hamda ixtisoslashgan ma'no ifodasi)da berilganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI**

1. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши тизими. –Т.: “Ўқитувчи”, 2007.
2. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. . –Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
3. **" Baxtiyor Mengliyev va Bashorat Bahriddinovalarning "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" Toshkent ,«Yangi asr avlodi», 2007**
4. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников, VII-IX вв., Л., 1980.
5. Э. Бегматов, Ҳ. Неъматов, Р. Расулов «Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси»// Ўзбек тили ва адабиёти,1989, 6- сон,35-40,б
6. А.Ҳожиёв, Л.Решетоваларнинг «Ўзбек тили грамматик терминларининг қисқача изоҳли луғати» - Т.: “Ўқитувчи” (1980)